

Г. Г. Грінченко

«РАСКИНУЛИСЬ РЕЛЬСЫ ДАЛЕКО...»: ФОЛЬКЛОР ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ У ПУБЛІКАЦІЯХ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У даній статті проаналізовано характерні зразки фольклорної творчості примусових робітників нацистської Німеччини, що були опубліковані у СРСР з середини 1940-х до середини 1980-х рр. Особливу увагу приділено виділенню й обґрунтуванню хронологічних «хвиль» цих видань, досліджено їхні особливості, а також надано характеристику усім джерелам походження «невільницьких пісень» як найбільш популярного жанру творчості примусових робітників.

Ключові слова: фольклорна творчість примусових робітників нацистської Німеччини, «невільницька пісенність».

У радянській фольклористиці питанням аналізу фольклору примусових робітників нацистської Німеччини було присвячено як спеціальні статті, так і певні частини загальних досліджень фольклору воєнного періоду. Для цих робіт характерним є, по-перше, аналіз переважно пісенної творчості примусових робітників, яка дістала назви «невольничої пісенності», з акцентуванням уваги на традиційному фольклорі як джерелі походження цих пісень, по-друге – оприлюднення результатів дослідження більшою мірою неопублікованих архівних матеріалів без урахування й аналізу надрукованих зразків фольклорної творчості примусових робітників [Див. напр.: 1, 4, 7, 8, 19]. У рамках даної статті ми плануємо оглянути увесь масив опублікованих фольклорних творів примусових робітників, які виходили друком протягом усієї радянської доби, виділити хронологічні хвилі їх оприлюднення та дослідити їх особливості, а також надати характеристику усім джерелам походження «невільницьких пісень» як популярного жанру творчості примусових робітників.

Фольклор примусових робітників, що були вивезені до Німеччини, з'явився на сторінках газет і журналів тільки у 1943 році, але протягом 1942 року на шпальтах декількох періодичних видань вже були розміщені матеріали, що знайомили читача з долями людей, які опинилися у нацистській неволі [Див. напр.: 32, 35, 40]. Найбільшу частину газетних та журнальних публікацій 1943 – початку 1945 рр., що містили фольклор примусових працівників, складала авторські статті, де були наведені фольклорні тексти, записані чи знайдені кореспондентами газет та іншими авторами, у тому числі фронтовиками. Цими фольклорними текстами були, перш за все, тексти пісень, які були складені переважно дівчатами, що опинилися у німецьких трудових таборах, та які згодом отримали назву «невільницьких пісень» чи «пісень полонянок». Так, наприклад, в опублікованій на початку 1944 року у журналі «Крестьянка» статті «Шестнадцать писем» Ф. Кандиба розповідає про знайдені у хаті звільненого села Дніпропетровської області листівки, що їх надсилала донька хазяйки цієї хати з Німеччини, з трудового табору у Дальбрусі. Автор навів уривки з цих листівок та серед них пісню, яка, як буде показано далі, була одним з багатьох варіантів переробки популярного шлягеру «Раскинулось море широко...»:

«Раскинулись рельсы стальные,	Прощайте родные садочки,
По ним эшелоны стучат.	Мне больше в садах не гулять...
Они с Украины вывозят	Пришлось мне в Германии страшной
В Германию наших девчат...	Свой век молодой коротать...» [13, с. 18]

Трохи інша перетекстовка цієї пісні надана у статті К. Тараданкіна [41], уривки з цієї та інших пісень про насильницький угон та перебування у робочих таборах містять публікації О. Боженка [6], К. Симонова [37], Є. Долматовського [10, 11] та інших відомих авторів того часу. Так, наприклад, восени 1944 року «Комсомольська правда» надрукувала пісню, що була записана у Чехословаччині офіцером О. Боженко:

«Наши очи вдаль глядят
 Наши сердца на Родину хотят.
 Наши уста печально поют,
 Дети отцов своих ждут...» [6].

Якщо у цій пісні не простежуються чіткі фольклорні мотиви, то уривки з пісень, опубліковані у статті Є. Долматовського на початку 1945 року, свідчать про тісний зв'язок з тюремним (арештантським) фольклором:

«Ах мама, мать моя родная,
Зачем меня ты родила,
Судьбой несчастной наградила
И синий OST носить дала?» [11].

Ще один приклад тематичного та ритмічного запозичення – цього разу з так званих «жорстоких» міських романсів – бачимо в опублікованих К. Симоновим 1943 р. уривках:

«Здравствуй, мать!	
Прими привет от дочки,	Завезли меня в страну чужую
Пишет дочь тебе издалека.	С одинокой, бедной головой.
Я живу, но жизнь моя разбита,	И разбили жизнь мне молодую,
Одинока, нищенски горька.	Разлучили, маменька, с тобой...» [37].

Протягом війни уривки чи повні тексти «невільницьких пісень» були опубліковані не тільки у рамках авторських газетних чи журнальних статей, але й у складі пропагандистських збірок [21], текстів листів з Німеччини [26], окремих фольклорних публікацій тощо [28].

Так, у журналі «Дніпро» у розділі «Народна творчість» були вміщені три пісні «Пісня невольниці», «Коло столу я сідаю» та «А все гори та долини», при чому перші дві були надані із коментарем стосовно їхнього авторства, що зустрічатиметься дуже рідко у публікаціях пісень, складених непрофесійними поетами на мотиви чи за зразками і запозиченнями з фольклорних творів.

Перша пісня є новотвором, написаним по мотивах циклу «Калина-малина», до складу якого традиційно входять весільні, солдатські та рекрутські пісні, спільним образом-символом яких є семантично дуже багатий і сталий для української народної пісенності образ калини. Об'єднуючою емоційною компонентою цих пісень, у свою чергу, є гірке почуття неминучого розставання, туги й горя, що передує чи є наслідком розлуки з рідними. Перша пісня, надрукована у журналі «Дніпро», поєднує сюжети розставання й перебування у Німеччині, та написана від імені молодої дівчини, що опинилася на чужині:

«Ой, калина, ой, малина	... На чужій чужині горе
Під явором стояла,	Жити, мучиться, страждать,
Ой, на тій калині	Не дай боже заболіти –
Зозуля кувала,	Нікому полікувати,
Ой, там мати свою дочку	Не дай боже помирати –
В Німеччину відряджала.	Нікому і поховать...» [28, с. 100].

Друга пісня написана у стилі листа, який пише дівчина додому. У ньому вона звертається до всієї родини, просить передати від неї привіт «всім товаришам» та хвилюється, чи пам'ятають її рідні:

«... Добрий день, моя родина,	Чи виходе моя мати
Як вам там живеться?	На ворота поглядати,
Чи згадусте про мене,	Чи згадує доньку, мене,
Як вечір начнеться?	Як лягає спати?» [28, с. 100-101].

Третя пісня складена від імені чоловіка, який вирішив одружитися, але його рішення завадило вербування й «заганяння» на каторгу. Досить рідко для фольклору примусових робітників за змістом цієї пісні незрозуміло, хто саме опинився у неволі – сам чоловік, чи його наречена:

«... Задумав я жінку брати, –	На каторгу заганяли,
Стали німці вербувати.	Як скотину таврували.
Стали німці вербувати,	Як скотину таврували –
На каторгу заганяти.	Скітським пійлом напували...» [28, с. 100].

Закінчується пісня традиційним для українських козацьких співів «віє вітер, віє буйний», але на відміну від народних пісень автор не питає вітер про свою долю, тут вітер є вісником очікуваного звільнення: «Віє вітер, віє буйний, / Аж гуде по полю. / Іде військо червонеє / Виручать з неволі».

У 1944 році у Москві у перекладі на російську мову була видана збірка «Украина непокоренная. Народные песни и думы» із передмовою директора Інституту мистецтвознавства,

фольклору і етнографії АН УРСР М. Рильського [43]. В цій збірці, яка складається з двох розділів «Песни и плачи» та «Сказы и думы», опублікований пісня-вірш невідомого поета, в якому використано кілька фольклорних прийомів. Дуже цікаво, що він також написаний від імені чоловіка, адже переважна більшість усіх «невільницьких» пісень, як буде показано далі, є «жіночими» текстами:

«Надежда пропала,
И сердце устало, –
От слез мои веки в огне.
Любил я дивчину,
Встречал возле тына, –
Она во чужой стороне.

Ой, тяжко дивчине
В холодном Берлине,
Там света не видит она.
Надежда пропала,
И сердце устало –
Чужая сторонка темна.

Родная дивчина,
Невеста Галина,
Ты кинулась в речку с тоски.
И мечь запылала,
И жалость пропала, –
Не ждите пощады, враги...» [43, с. 17-18].

У 1944 році пропагандистський «Блокнот агітатора Червоної Армії» також надрукував «пісні невольниць», й серед них таку, що була складеною вже не за зразками традиційного фольклору, а з ритмічними (й, напевно, мелодійними) запозиченнями з популярних довоєнних народних пісень, наприклад, з «Коногону», що прозвучав у кінофільмі 1939 року «Большая жизнь», присвяченому шахтарям Донбасу. У стрічці пісню виконував негативний «герой-шкідник» Макар Лаготін (актор Л. Масоха), сидячи у пивний та граючи на гармоні. У пісні з кінофільму було усього три куплети, але й вони були запозичені зі старої дореволюційної пісні про роботу у шахтах, коли там використовували коней. Зазвичай пісня починалася зі слів «Гудки тревожно загудели...» й саме так її співів Макар у фільмі «Большая жизнь»:

«Гудки тревожно загудели,
Народ бежит густой толпой,
А молодого коногона
Несут с разбитой головой...»

У фольклор Другої світової пісня увійшла найбільш відомим варіантом «По полю танки грохотали...», але не залишила вона без свого впливу і пісенну творчість примусових робітників. Із трохи нерівною римою першого рядка «пісня невольниць» агітаційного блокноту Червоної Армії починається так:

«Промчалось лето, настала осень,
В садах цветочки отцвели.
Меня, девчонку молодую,
В германский лагерь отвезли...» [21, с. 30].

Використання фольклорних мотивів та прийомів знаходимо ми також й у віршах професійних поетів, які були складені та опубліковані під час війни та присвячені темі примусового перебування радянських громадян у Німеччині. Так, наприклад, у збірці «Беларусь в огне» міститься твір А. Кулешова «Письмо из плена», що за своєю формою нагадує плач чи народну легенду. Вірш написаний від імені молодої дівчини, яку везуть на примусові роботи, та пронизаний невимовною тугою, приреченістю та безвихідністю. Він досить великий й ми наведемо тут лише його закінчення:

«... Помни: это письмо полонянка писала, девчина.
Ты прочти и ответ на него
Донеси до Берлина.
Ты читай и смывай слезы девичьи
Кровью поганой чужою.
Я пишу,
Я прошу: смой мой стыд, не хочу быть такою.
Я – рабыня, рабыня я, черная-черная,
Мильй мой,

Не с тобой,
 А с проклятой бедой обрученная.
 Вот и город огромный и серый,
 Слышен говор противный с чужого перрона,
 Распахнулись двери,
 И велят нам покинуть вагоны.
 Привезли на невольничий рынок.
 Я кончаю писать, ох, как давит мне сердце кручина!
 Покупают здесь девичьи косы
 И девичьи слезы.

Христина» [17].

Тематично твір А. Кулешова перегукується з відомим віршем М. Ісаковського «Прощальна» 1942 р., у якому дівчина також пише своєму коханому листа з Німеччини:

«Прости-прощай! Любимую веснянку
 Нам не певать в веселый месяц май.
 Споем теперь, как девушку-смолянку
 Берут в неволю в чужедальний край...» [12].

Тема насильного вивезення на примусові роботи відображена також в інших творах відомих на той час поетів, наприклад, у віршах В. І. Лебедева-Кумача «Незрима рана» та «Из плена», ще в одному вірші М. В. Ісаковського «Крутиться-вертится» тощо, переспіви на мотиви яких, як буде показано далі, містили й твори примусових робітників.

Якщо у воєнні роки явна перевага надавалася публікації саме пісень, а точніше більшою мірою їх переробок чи новотворів, то після закінчення війни опублікований фольклор примусових робітників був представлений більшою кількістю жанрів. Переходячи до огляду хронології повоєнних фольклорних публікацій, слід наголосити на низці принципових моментів, що стосуються кількості цих матеріалів та певних «хвиль» їх видання. По-перше, фольклор примусових робітників (а ми вважаємо за доцільне саме таку їх назву, тому що оперування назвою «остарбайтер» з'явиться тільки у пострадянських роботах у тому числі фольклорного характеру) протягом усієї радянської доби привертало до себе якщо не значну, то більш-менш постійну увагу фольклористів. Поширена у пострадянській публіцистичній та науковій літературі теза про вщент «викреслені» у рамках офіційного радянського дискурсу про війну історію, творчість та пам'ять цієї групи населення не витримує жодної критики, якщо задатися метою аналізу, наприклад, опублікованих фольклорних матеріалів, більшість з яких буде розглянутою в цій статті. Проблема суто наукового дослідження та інтерпретації фольклорної творчості радянських примусових робітників не залишилася й поза увагою професійних фольклористів, чії роботи виходили у СРСР протягом 1940-1980-х рр. [Див. напр.: 1, 2, 4, 7, 8, 14-16, 18, 19, 29, 33]. Не ставлячи перед собою завдання аналізу цих публікацій як питання, що має бути вирішеним у рамках окремої статті, відзначимо, що найбільш ґрунтовного дослідження фольклор примусових робітників на прикладі «невільницьких пісень» зазнав у публікаціях українських фольклористів та істориків, в яких були порушені питання жанрової систематизації, генетичних витоків невольничої пісенності, репертуару й художньої цінності так званих «альбомних пісень» примусових робітників тощо [1, 7, 14, 15, 18, 19].

По-друге, у рамках усього повоєнного опублікованого у Радянському Союзі масиву фольклорних творів примусових робітників ми можемо спостерігати щонайменше дві «хронологічні хвилі» їх видання. Перша починається одразу після завершення бойових дій, набуває свого піку у 1947-1949 рр. та спадає на початку 1950-х рр. Абсолютно очевидно хронологічно це було пов'язано з закінченням процесу репатріації та поверненням основної маси вивезеного на примусові роботи населення у СРСР¹. Однак крім цього, на наш погляд, слід враховувати також і міжнародну повоєнну ситуацію. На початку 1950-х рр. було поставлено певну крапку, а точніше відкладено на невизначений термін проблему врегулювання питання компенсацій усім цивільним робітникам європейських країн, що були примушені до праці на нацистський Райх. Ця проблема виникла

¹ Управління з репатріації було скасоване 1 березня 1953 року.

внаслідок рішень Нюрнберзького трибуналу, за якими, як відомо, нацистська практика уgonу й примусової праці іноземців була засуджена як злочин проти людяності та грубе порушення норм міжнародного права. СРСР, на відміну від західних країн, не висував на цій основі компенсаційних вимог, однак у публічному просторі радянського суспільства, так само, як і західноєвропейських країн, ця група населення з 1946 року посіла місце такої, проти якої за міжнародним визнанням було скоєно засуджений усім людством злочин. Однак за рішеннями Лондонської конференції по боргам 1953 року врегулювання питання компенсацій примусовим робітникам було відкладено до підписання мирного договору з ФРН. Більш того, у Лондонській угоді засуджена Нюрнберзьким трибуналом нацистська практика уgonу й примусової праці була кваліфікована вже не як беззаконня, а як трудова міра, що була обумовлена війною. Примусова праця з цього часу перестала розглядатися окремим пунктом компенсаційних вимог, а примусові робітники – як окрема категорія жертв нацистських злочинів. З 1953 р. полеміка навколо компенсацій примусовим робітникам перемістилася зі сфери міжнародної політики до сфери німецького федерального цивільного права, а для СРСР, поряд із зазначеним вище завершенням повернення цієї групи населення на Батьківщину, перестала бути такою, на яку треба було певним чином реагувати, навіть за умов ігнорування участі у підписанні як Лондонської угоди по боргам, так і Люксембурзьких угод 1952 року про реституції та компенсації жертвам нацизму.

В офіційній радянській політиці пам'яті про війну перших повоєнних років, а саме у розпочатому ще під час проведення бойових дій процесі перекладання подій війни в набір упорядкованих і стереотипізованих спогадів, фольклорна творчість примусових робітників посіла одне з провідних місць та була підпорядкована, у першу чергу, формуванню певного образу цієї групи громадян у масовій свідомості населення. Групи, по відношенню до якої у термінах рішень Нюрнберзького трибуналу, було скоєно окремий вид злочину. На початок 1950-х рр., на наш погляд, було остаточно визначено семантичні межі та «набір» характерних ознак цього образу, для доведення й презентації яких впродовж усього радянського часу долучалися різні джерела збереження й трансляції пам'яті. З великою долею узагальненості відзначимо, що цими семантичними межами постало перебування впродовж війни на території ворожої країни, а головними характерними ознаками утвореного у рамках цих меж образу – ознаки туги й протесту. Так, саме фольклорна творчість примусових робітників відіграла найпомітнішу роль у формуванні такої складової загального образу цієї групи, як образ дівчини-полонянки, але практично не мала впливу на створення й презентацію образу примусового робітника як борця антифашистського опору (який почав активно експлуатуватися з середини 1960-х рр.), хоча й додала протягом кінця 1940-х – початку 1950-х рр. певних «штрихів» до презентації постаті невольника (й, власне, невольниці), які висловлюють й оформлюють у дію свій протест проти насилля й знуцання над особистістю.

До кінця існування Радянського Союзу семантичні межі образу примусового робітника якщо й підлягали ревізії, то тільки у рамках послаблення акцентування на його «особливості» по відношенню до інших жертв нацистських злочинів. Ніколи не будучи «витиснутим», цей образ міцно посів специфічне периферійне місце у рамках як наукового, так і публіцистичного дискурсу про війну. Певна річ, у формуванні цього образу свою роль відігравали не тільки фольклорні публікації, але у рамках цієї статті ми залишаємо поза увагою опубліковані листи та оповідання примусових робітників, а також художню та публіцистичну літературу, де різною мірою висвітлювалася тема насильницького вивезення, перебування на примусових роботах та повернення додому цивільного населення Радянського Союзу¹.

До видань першої «хвилі», де були опубліковані пісні й вірші примусових робітників, належать наукові та популярні фольклорні збірники [24, 34, 39, 44-46], у тому числі український

¹ Див. напр.: Письма из немецкого рабства. – М.: 1943. – 16 с.; Советские люди на немецкой каторге. Сборник. – М.: Госполитиздат, 1943. – 52 с.; В фашистском аду. Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М.: Огиз. Госполитиздат, 1943. – 47 с.; На фашистской каторге. Рассказы репатриированных жителей Дона. – Ростов-на-Дону: Росиздат, 1946. – 87 с.; Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / Ред. Ф. Шевченко. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 159 с.; Семин В. Нагрудный знак «Ост». – М.: Библиотека «Дружбы народов», 1978. – 382 с.; Власенко І., Зозуля І. Остарбайтер. Роман. – К.: Радянський письменник, 1980. – 304 с. і т. д.

«невільницький» фольклор, перекладений російською мовою [22, 36], перші повоєнні газетні статті [42], а також публікації у наукових журналах та альманахах [2, 25], збірниках матеріалів (спогадів, листів, пісень, приказок) про перебування українського населення у Німеччині тощо [27].

В останні дні 1945 року газета «Известия» розмістила матеріал Олександра Твардовського, в якому той розповів про знайдений у Німеччині майором О. Шестаком «Альбом для пісень з життя в Германії, 1944 року, Надії Коваль» та повністю обнародував записані у ньому пісні [42]¹. Практика складання подібних «альбомів» була досить поширеною серед вивезених на примусові роботи дівчат, пізніше аналізу таких пісенників присвятив дослідницьку статтю Ф. Акименко, але в своєму аналізі він опирався на неопубліковані матеріали, які йому вдалося розшукати на початку 1970-х років на Сумщині [1]. Тим ціннішою є практично єдина у радянський час повна публікація пісень з альбому Н. Коваль у найбільш популярному засобі інформації – у газеті. В цих піснях йдеться про прощання з родиною та від'їзд з рідного Запоріжжя, про перебування «у полоні», про розпорядок для та побут табору примусових працівників тощо. Одна пісня «Привіт з України» підписана Надією так: «Цю пісню склали українці, що дома живуть. Вони посилають усім українцям, що живуть в Німеччині, привіт». Зрозуміло, чому в альбомі з'явилася пісня, що була написана не самими примусовими працівниками, а тими, хто залишився дома, адже важко переоцінити ту підтримуючу роль, яку мала ця пісня для дівчат, які не за своєю волею опинилися на чужині, на території ворожої країни:

«Привет с Украины в чужие края, Привет посылает родная семья. Привет с Украины – от милых степей, От ваших отцов и родных матерей...»	Привет с Украины, от белых садов, От первых весенних заветных цветов; От всех украинцев, что дома живут; Что вас не забудут, пока не помрут...»
--	--

Наступна пісня з альбому Надії Коваль «У полоні» написана не без впливу есенінського «Листа до матері»:

«...Снится мне, что мать моя, старушка,
На закате за город идет
И глядит на дальнюю дорогу,
И меня домой напрасно ждет...»

У пісні «Прощання» ми знаходимо новий варіант перетекстовки шлягеру «Раскинулось море широко...» порівняно з тим, що був опублікований у журналі «Крестьянка» на початку 1944 року, у цьому випадку пісня співається від імені мешканки міста:

«... Прощай же, родной городишко, И ты, дорогая семья, И ты, чернобровый мальчишка, И первая встреча моя.	Прощайте, зеленые парки, Мне больше уж вас не видать. Я буду в Неметчине этой Свой век молодой горевать...»
--	--

Альбом Н. Коваль також містить досить рідку для радянської доби публікацію пісні, яка присвячена щоденній буденній практиці життя у таборі й роботи:

«Начинается день понедельник, Опишу я, как доля горька И как в лагере, скучном и мрачном, Мы живем от звонка до звонка.	Еще солнце не глянуло в щели, Как зальется над ухом звонок. И прибраться еще не успели, А Безрукий уже на порог...»
--	--

Наприкінці 1945 року зі шпальт газет поступово зникають матеріали, що містять зразки пісенної й поетичної творчості примусових робітників, з цього часу вони починають публікуватися здебільшого у наукових та науково-популярних збірках фольклору чи документів та матеріалів воєнної доби. Свій огляд повоєнних публікацій фольклору примусових робітників, які ми віднесли до видань «першої хвилі», продовжимо тематичними фольклорними збірниками, присвяченими народній творчості по події Другої світової війни.

Щодо публікацій воєнного фольклору окремими виданнями слід відзначити, що в роки війни в Україні був виданий єдиний невеличкий збірник «Пісні з Лісограду» (Збірник І), який містив зразки

¹ Майор Шостаков обнародував уривки з цих пісень у газеті «Комсомольська правда» від 11 квітня 1945 року, у матеріалі О. Твардовського ці пісні опубліковані повністю. Пізніше О. Твардовський вмістив оповідання про цей альбом та тексти його пісень у своїй книзі «Родина и чужина» (Див.: А. Твардовский. Родина и чужина. – М.: Советский писатель, 1959. – 479 с.).

пісенної творчості партизан [4, с. 5]. Вперше в окремому тематичному повоєнному фольклорному збірнику в одному розділі з піснями про окупацію коротенькі уривки «невільницьких пісень» з'явилися у виданні львівських дослідників «Фольклор Вітчизняної війни»:

«Ой, як тяжко було жити,
На хліб заробляти,
Виганяли в Німеччину
До чужої хати...» [46, с. 21].

Значно більшу кількість зразків поетичної та пісенної творчості примусових робітників у тематичному збірнику було опубліковано пізніше в «Українській народній поезії про Велику Вітчизняну війну», виданій за редакцією М. Т. Рильського та упорядкованій працівниками Інституту мистецтва, фольклору та етнографії М. Родіною та М. Стельмахом [44]. Шістнадцять віршів та пісень містить ця збірка, в яких іде мова переважно про насильницьке вивезення до Німеччини, спротив цьому вивезенню, тяжку долю на чужині, але без зображення докладних подробиць, які, наприклад, містила пісня альбому Н. Коваль, та інші видання того часу. Привертає до себе увагу те, що майже усі пісні та вірші закінчуються чи то зверненням до Червоної Армії та впевненістю у порятунку, який прийде з боку радянських вояків (іноді – завдяки прямому наказові Сталіна), чи власне констатують цей порятунок:

«...Гей! Визволь, визволь нас, Армія Червона,
З бусурманської каторги,
З тяжкої фашистської неволі...» [44, с. 62].
«...Ой, хто ж дітей порятує
З тяжкої неволі?
Хто ж визволить невольників
На вольную волю?
Дав наказа маршал Сталін
До бійців завзятих
Рятувати діток своїх
Від катів проклятих...» [44, с. 59].
«... Та діждалися ми, мамо,
Великого щастя:
Нас од смерті врятувала
Армія Радянська» [44, с. 83].

Загалом за рідким винятком поезії та пісні цього збірника закінчуються досить «піднесено» – чи то згаданим вже закликком та впевненістю у визволенні, чи то надією, навіть обіцянкою обов'язкової втечі (до партизан чи назустріч наступаючій Червоній Армії):

«...Повій, вітре, повій, друже, –
Хай пісня лунає.
Запало фашистську хату
У чужому краю.
І піду, піду я тихо
Із того Берліну...
Повій, вітре, повій, друже,
Та на Україну!» [44, с. 89];

чи власне очікуванням неминучого покарання, якого зазнає лютий ворог:
«...Бодай же, фашисте клятий,
Тобі сонця не видати...
Бодай гори та долини
Всім вам стали за могили!...» [44, с. 75].

Крім тематичних фольклорних збірок зразки поетичної та пісенної творчості примусових робітників протягом 1945-1953 рр. увійшли до складу збірників документів та матеріалів, найбільш характерним з яких, на наш погляд, можна вважати збірник листів та спогадів мешканців Житомирської області, до якого, всупереч назві, увійшли також «Пісні з фашистської неволі» [27]. Пісні цієї книжки демонструють найширший спектр опублікованих у перші повоєнні роки поетичних та пісенних творів, що склалися примусовими робітниками в неволі: тут є й традиційні весільні, солдатські та рекрутські пісні, перероблені на новий «невільницький лад» із запозиченням образів «зозулі-матері» (чи мотиву розмови матері з зозулею) та «чорного ворону», який віщує чи символізує горе й розлуку, новотвори на мотив уже згаданого вище циклу «калина-малина», а також інші твори із збереженням традиційних рис, ритміки та символіки народних

пісень. Так, наприклад, у пісню «Старі батьки сумують» уведений образ «чорного ворона», який підкреслює та відтіняє материнську тугу за увезеною донькою:

«Ой, у лузі на калині	Вона ходить попід гаєм,
Чорний ворон кричаче.	Рученьки ламає.
То не ворон чорнокрилий,	Вона дочку з Германії
А матуся плаче.	Щодня виглядає...» [27, с. 44-45].

Традиційний для солдатських та рекрутських пісень образ зозулі-матері знаходимо в іншій пісні «Якби мама знала...»:

«Раненько в неділю зозуля кувала.
Ой, то не зозуля, то рідна мати
Мене відряджала в неволю страждати...» [27, с. 43].

Збірник також містить зразки пісень-розмов між матір'ю та дочкою та досить великих сюжетних пісень здебільшого про від'їзд та розставання. Наприклад, у пісні «Ой, як тяжко», що складається із 28 строф, йдеться про отримання наказу «всіх людей забирати», про медичний огляд, що передував відправці на роботи («Лікар серця теж не мав, / На біль не вдивлявся»), про цинічне супроводжування від'їжджаючих, що прямували на станцію колонами, музикою («По чотири ми в колоні, / Музика нам грає, / А рідненька моя мати / Тужить та й ридає»), про останні передачки, яких приносили рідні до своїх дітей, що чекали на від'їзд («Стоїть мати коло тину, / Держить передачу. / Мамо, мамочка рідненька, / Я так гірко плачу»), про заборону прощатися («Підійшли до ешелону, / Почали вгрузатись. / Ой, пустіть же до нас рідних, / Хочем попрощатись») [27, с. 51-54].

Майже вперше в піснях-розмовах ми знаходимо приклади не узагальненого («В стране врагов нас презирают...»), а персоніфікованого знуцання з молоді дівчини на чужині із певною «мотивацією»:

«...Ой, мамуню ріднесенька, ніде ж не гуляла,
А німкена криволапа пустою назвала.
Ой, назвала та ще й била палкою по спині.
– За те, – каже, – що мій милий вбитий на Україні...» [27, с. 55].

Наведені рядки «В стране врагов нас презирают...» є назвою наступної пісні, що поряд з іншими належить до другої групи новотворів, тих, що писалися як переробки не традиційних фольклорних, а народних чи авторських популярних пісень довоєнної доби. Пісня «В стране врагов нас презирают...» належить до перетекстовок тюремного фольклору, власне пісні «Эх ты, мать моя родная, Зачем на свет ты родила?», в якій є такі рядки:

«...Один уркан был всех моложе,	Костюм уркана презирают,
Склонил он голову на грудь:	Нигде прохода не дают,
С тоски по матери родимой	Урканом тюрьмы наполняют,
Не может, бедный, он уснуть...	Под суд военный отдают...»

У невільницькій переробці знаходимо дуже схожі, але пристосовані до нових обставин строфи:

«Одна невольница младая,	В стране врагов нас презирают,
Склонила голову на грудь,	Нигде проходу не дают,
Обед она не получала,	Нами карцер заполняют,
Не может, бедная, заснуть.	Нас, русских, «швайнами» зовут...» [27, с. 47].

Лише ритміку наведеної пісні з тюремного фольклору зберіг інший твір збірки спогадів, листів та пісень Житомирщини із назвою «Ой, мамо...»:

«Горить лампадка, в хаті тихо,	А дочка тоже все сумує,
Уся сім'я давно вже спить –	І сльози гіркі пролива,
А мати з горя та досади	Вона і днями і ночами,
Сама заплакана сидить...	Нещасну долю проклиная...» [27, с. 47-48].

У збірнику також уміщено дві дуже популярні серед примусових робітників перетекстовки пісні «Раскинулось море широко...». Сама по собі історія цієї пісні є вельми цікавою та пов'язаною із певною низкою переробок. Її авторство традиційно приписувалося матросу комерційного пароплаву «Одеса» Ф. С. Предтече, який склав свій текст під впливом трагічної загибелі свого земляка кочегара В. Гончаренка, що сталася під час рейсу пароплава за маршрутом Херсон-Олександрія-

Константинополь-Делі навесні 1906 року. Інша версія пов'язує походження цієї пісні з віршем відомого у 1860-х рр. поета Миколи Федоровича Щербини «Моряк», який був опублікований у 1844 році в українському літературному альманасі «Молодик» та починався такими словами:

«Не слышно на палубах песен:	Раскинулось небо широко,
Эгейские волны шумят.	Теряются волны в дали,
Нам берег и душен и тесен;	Отсюда уйдем мы далеко,
Суровые стражи не спят.	Подальше от грешной земли...» [5].

Цей вірш тоді ще молодого поета Щербини був присвячений боротьбі грецьких патріотів проти турків, перенесення ж місця дії та героїв на російський «грунт» належить композиторові О. Гурильову, який написав романс «Поле битви» за мотивами вірша Щербини, але привніс у цей вірш зміни місця дії (з Егейського у Чорне море) й іншого за своїм походженням головного героя – російського моряка. Саме цей романс Гурильова й став основою широко відомого «Кочегара», який поряд із інтонаційно спорідненим «Варягом» набули великої популярності під час російсько-японської війни початку ХХ ст. У 1920-х та на початку 1930-х років пісня була практично забутою, але «нове життя» надав їй Леонід Утьосов, який у 1936 році записав на пластівку трохи скорочений текстуально та пришвидшений мелодійно варіант «Кочегара». Напевно, саме це більш легке сприйняття первісно більш лірично-трагічної пісні надало їй надзвичайної популярності у передвоєнні та перші воєнні роки та породило велику кількість переробок, що їх склали про бійців, які не здалися у полон [48], про подвиг танкістів [31], партизанів [20] тощо.

Своїх характерних переробок, як уже відзначалося вище, зазнала ця пісня й у творчості примусових робітників. Характерним варіантом версії під назвою «У полоні», опублікованої у збірнику «Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу», є те, що, по-перше, вона є досить довгою (12 строф, у той час, коли більш «традиційні» варіанти мають 5-6) та містить чіткий сюжет: табірний бунт, планування втечі та її невдалу спробу (вважаємо, що довжина пісні знаходиться у повній залежності від наявності чіткого сюжету), по-друге – це майже єдиний зразок, що першими рядками останньої строфи закінчується так само, як і «оригінальний» текст популярного довоєнного шлягеру у виконанні Л. Утьосова «Напрасно старушка ждет сына домой, / Ей скажут, она зарыдает...». Специфікою опублікованої версії є також те, що за змістом її можна віднести як до такої, що змальовує перебування у таборі військовополонених чи концентраційному таборі, з іншого боку – відображені у тексті події могли трапитися й у таборі для східних робітників, й у тюрмі, куди за різні порушення «саджали» й примусових робітників. Ми надаємо перевагу саме другому походженню для варіанту, що розглядається, не в останню чергу тому, що існують більш характерні для воєнного полону чи ув'язненню у концентраційному таборі переробки цієї пісні [3]. Крім того, у концентраційних таборах утримувалася велика кількість цивільного населення Радянського Союзу, що була вивезена на примусові роботи та за нацистськими законами скоїла на території Німеччини підлягаючий ув'язненню у концентраційному таборі злочин. Тому, на наш погляд, не буде помилкою зарахування цієї пісні, а також іншого твору збірки, про яку йде мова, під назвою «Врагу уж приходит конец» (що також написаний від імені тих, хто потерпав у концтаборі) до можливих зразків поетичної й пісенної творчості примусових працівників.

Другий варіант пісні «Раскинулось море широко...», наведений у збірнику, є більш традиційним для фольклору примусових робітників, у ньому, як і в багатьох інших версіях, йдеться не про перебування у Німеччині, а про тяжкий етап транспортування на роботи й відчай від розлуки та повної невідомості подальшого існування, тобто домінуючими тут постають мотиви від'їзду та мотив ешелону, який їде по «розкинутим широко рейкам». Для цього варіанту перетекстовки (і певної кількості наявних у рамках цього варіанту версій) характерне зовсім інше, ніж у попередньому випадку, закінчення:

«Не забуду я слез материнских,
И суровые брови отцов,
Которые нас провожали,
Как будто живых мертвецов» [27, с. 55].

Беззаперечно кращі зразки українського фольклору воєнних років у перше повоєнне десятиріччя були опубліковані у перекладі на російську мову. Повною мірою стосується це й

фольклору примусових робітників, наданому, наприклад, окремим розділом у збірці «Сестра Україна» [36]. Для даної публікації характерним є те, що у ній відсутні переробки популярних радянських та старих дореволюційних пісень, добірка презентує лише зразки новотворів по мотивах пісень народних та приклади запозичень з традиційного фольклору.

Так, наприклад, на ритмічних та образних запозиченнях першого рядка народної пісні «Світить місяць, світить ясний» базована така пісня збірника:

«Кому місяць, кому ясний, –	Встань, проснись до света, мама,
Мне и днем не светит свет,	Вспомни: может, хоть во сне
Кто веселый и счастливый –	Услыхала ты, как плачет
Мне талана-доли нет.	Дочка в дальней стороне...» [36, с. 57].

У багатьох піснях збірника зустрічаються такі традиційні фольклорні «герої», як птахи: вже згаданий вище «чорний ворон» та зозуля, які «біду несуть та кличуть»:

«...Ой, прилетел черный ворон,	«Прилетела кукушечка
Сел перед порогом –	И закувала:
В Германию он девоньке	«Ой, не видеть тебе деток,
Накаркал дорогу...» [36, с. 42].	Сколько б не гадала!» [36, с. 54],

а також соловей, який чи сам чи на прохання несе вісті з дому й додому:

«...Соловей мой, соловей мой,
Брат мой по неволе,
Полети к родному дому,
Где жила я в холе!...» [36, с. 58].

Основну масу творів цієї збірки складають пісні-прощання, пісні-листи та пісні-розмови. Пісні-прощання написані від імені дівчини, що примушена покинути рідну домівку, від імені матері, що її збирає та проводить, а також від імені їх обох (пісні-діалоги):

«На неделе рано,	«Будет меня, мама,
Как солнышко встало,	Лихо нежить-холить, –
Мать в чужую стороночку	Работа до крови-пота,
Сбирала дочку.	Ни хлеба, ни соли».

«Там чужое солнце,	Когда ж тебя, дочка,
Там лихие люди.	Ждать домой с дороги?»
А кто ж тебя нежить-холить	«Как вырастет былиночка
На чужбине будет?»	В хате на пороге!...» [36, с. 55].

Серед пісень-листів, що частіше за все склалися як такі, що їх писала дочка матері, рідше навпаки, привертає увагу переклад пісні, в якій ідеться про листування брата із сестрою: «Березу средь поля / Ветрами колышет, / Письмо брат сестрице / В Германию пишет...». Сестра йому відповідає: «... лихая хозяйка / Не бьет, а болит. / Как встанешь не рано – / Кричит на весь дом, / Не так повернулась – / Стучит кулаком» [36, с. 49-50], але при цьому натякає братові та рішення покінчити з собою, аби не жити більш у німецькій неволі. Безвихідність становища, очікування смерті чи рішення щодо можливого самогубства є другим варіантом закінчення пісень-листів та пісень-розмов, перший («піднесений»), пов'язаний із упевненістю у порятунку, заклик до допомоги у визволенні чи визволенні, здійсненим самостійно, ми наводили раніше при розгляді пісень збірника «Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну».

Особливістю твору, що розглядається, є те, що рішення щодо самогубства передує уведений у пісню традиційний фольклорний образ трьох доріг, за яким героїня обирає ту, що веде до смерті. В іншій пісні цього збірника дочка в розмові з матір'ю говорить не про самогубство, а про передчуття своєї загибелі, яке акцентує за допомогою іншого символу народних пісень – могили, що заросла травою:

«Мне судьба: лежать в могиле
Поросшей травой,
Вам – до смерти плакать, мама,
Над моей бедою!» [36, с. 52].

Мотив смерті присутній також у пісні про матір, яка очікує на повернення дітей додому, але отримує звістку про їхню загибель – синів на полі бою, дочок від бомбардувань німецької

території [36, с. 53-54]. У свою чергу, третій приклад закінчення пісень, зібраних у «Сестри Україні», становлять такі, де головними виступають мотиви тужіння – чи то за тими, потерпає на чужині, чи за тими, хто залишилися в Україні:

«...Там, в Неметчине лихой,
Словно камень под водой,
Кинул камень – и лежит,
А вода бежит, бежит» [36, с. 35],

«...У тебя я, мама,
Цвела, как калина,
На чужбине, мама,
Сохну, как лучина!» [36, с. 61],

«...Ой, в неволе дочка,
В чужой стороночке,
Некому ей на чужбине
Причесать головочку!» [36, с. 56],

«...Ходит по дому матуся,
Поглядит в оконце, –
Ой, за краем света дочка,
Как за тучей солнце!» [36, с. 59].

Було б, однак, помилкою, не вказати на два приклади «піднесеного» закінчення пісень збірника: у вигляді звернення автора пісні за допомогою до «батька Сталіна» («Подай нам хоть голос! / Без тебя тут сгину! / Вызволь нас из пекла, / Верни в Украину!» [36, с. 46]), та упевненості у звільненні («Братья нас не забывают, / Вызволят нас из беды, – / Чтоб встречать нас, расцветают / На Украине сады» [36, с. 62]).

Як вказувалося вище, у перших повоєнних публікаціях фольклор примусових робітників був представлений більшою кількістю жанрів ніж той, що набув оприлюднення під час ведення бойових дій. У цьому зв'язку наведемо приклад частушок, плачів та билин, опублікованих у збірниках 1946-47 рр. Так, на зразок народних билин складений твір «Назад воротила Красна Армия», що увійшов до складу збірника фольклорної творчості козаків-некрасівців [24]. У ньому йдеться про визволення Червоною Армією дівчат, яких пішки гнали до Німеччини:

«... – Мы догоним же красных девочек,
Красных девочек до самой Германии.
А и быть же им во неволюшке горькай
Да ублажать-то наших жен со стариками –
Гнали, гнали немчуги, да не догнали...
Красных девочек да назад воротила,
Назад воротила Красна Армия» [24, с. 19].

Два зразки плачів невірниць містить збірник «Радянський фольклор Чкалівської області» [39]. Дуже цікавий приклад подвійного запозичення становить «Плач дівчини на німецькій каторзі» [39, с. 110-111]. Складений на зразок фольклорних плачів із збереженням характерної для них ритміки, символіки й побудови рядків цей твір написаний під явним впливом дуже відомого під час війни вірша М. Ісаковського «Прощальна»:

«...Прости-прощай!.. Что может дать рабыне
Чугунная немецкая земля?
Наверно, на какой-нибудь осине
Уже готова для меня петля...» [12].

У «Плачі дівчини на німецькій каторзі» знаходимо такі рядки:

«...У ворога лютого стала рабынею.
А земля-то немецкая вся чугунная,
Не такая, как наша советская.
Ничего не растет на ней,
Кроме виселиц черных...» [39, с. 110].

У цьому плачі більшою мірою йдеться про глибокі переживання дівчини, навіть про думки щодо самогубства, які авторка відкидає як такі, що у разі виконання не зададуть ніякої шкоди ворогові, адже «Все равно – победит моя Родина... / придет великий час!». Плач закінчується рядками упевненості у перемозі, звільненні та помсті, що їх принесуть «красные воины».

У свою чергу, другий «Плач» є більш «інформативно насиченим»: тут йдеться про бараки, у яких «как кроты, живем в клетках-полочках, / на досках и спим, как на иголочках»; про тяжку виснажливу працю: «по шестнадцати часов в день работаем, / по земле морозной цепью ботаем»; про приниження й знущання з боку німців: «слугами живут здесь девы красные, / управляют ими фрау властные, / бьют, за волосы таскают беспричинно». Як і попередній твір цей плач закінчується

закликом до визволення й помсти: «прогоните полчища поганые / да устройте ж им обеды званые, / чтоб землею все они накрылися, / чтоб крестами земли их накрылися...» [39, с. 112-113].

Зразки частушок «про німецьку неволю» окремих розділом із відповідною назвою розмістив на сторінках збірника фольклорних творів, записаних у Смоленській області, М. Риленков [34]. За своїм походженням у розділі зібрані частушки, що їх написали як в окупації, так і безпосередньо у Німеччині:

«Надоела пайка хлеба
И солома мятая,
А еще мне надоела
Немчура проклятая»

«Хорошо рабочих кормит
Немецкая банда:
Утром – чай, в обед – чай,
Вечером баланда»

«Надоела мне баланда,
Надоела мне вода,
А еще мне надоело
По-немецки «ком сюда»

«Голосочек нежен, нежен –
Маменька изнежила.
Но немецкая неволя
Без ножа зарезала» [34, с. 10-12].

У цьому збірнику наведені також два зразки невільницьких пісень, обидва написаних за мотивами арештантського фольклору XIX ст., наприклад, широко відомої «Глухой неведомой дорогой, сибирской дальней стороной»:

«Глухой неведомой дорогой,
Германской дальней стороной
Увозят девушек советских,
Увозят в край совсем чужой...» [34, с. 54].

Найцікавіші матеріали з історії пісень воєнних років, у тому числі тих, що створювалися примусовими робітниками, надруковані у томі XIX трудів Інституту етнографії ім. Міклухо-Маклая, який вийшов 1953 р. [16]. Кожен опублікований тут твір народної творчості містить коментарі відомих етнографів і спеціалістів з фольклору В. Ю. Крупянської та С. І. Мінца стосовно осіб, від яких пісні були записані, коли саме, у рамках яких експедицій та яких інституцій, що їх проводили, а також запозичення чи основу яких відомих творів презентують опубліковані зразки народної творчості. Пісень про німецьку неволю тут наведено сім, їх можна розділити на ті, які написані від імені самих невільників, та на ті, які складені про них та їхню долю. Чотири пісні базовані на відомих під час війни віршах російських радянських поетів: вже згадуваного вище М. Ісаковського (вірш «Прощальна»), а також В. І. Лебедева-Кумача (вірш «Незрима рана»). Уперше в опублікованих зразках народної творчості про німецьку неволю бачимо пісню, написану у формі відповіді на інший твір, у даному випадку – чи то на вірш М. Ісаковського, чи на його перетекстовку. Загалом, жанр відповідей був широко присутнім у фольклорній творчості воєнних років. Так, у розглянутому вище збірнику М. Риленкова наведений приклад відповіді, що його написано від імені дівчат на емоційний та повний докорів вірш-пісню «Молодая девушка немцу улыбається» (написаний за ритмікою та, напевно, на мелодію пісні «Спят курганы темные»). У вірші-докорі мова йде про дівчат, які «під німецьких лялечок нарobili зачісок, губи піднакрасили, брови підвели» та «за пайку хлібу німцю продалися», а вірш-відповідь містить запевнення у тому, що таких дівчат, насправді, мало, що більшість з них не позабула тих, хто «у шинелі сіренькій захищає Вітчизну» (у збірнику обидва твори опубліковані російською мовою) [34, с. 55-59]. У свою чергу, у «Матеріалах з історії пісні Великої Вітчизняної війни» надрукована відповідь на послання дівчини, яку везуть у німецьку неволю, яка назавжди прощається із коханим та волає до помсти (на відміну від вірша Ісаковського фольклорні варіанти «Прощальної» не містять останньої авторської строфи, що надають їм характер не листа, а саме послання). У відповіді, написаній із збереженням ритміки «Прощальної» (версія якої, як вказується укладачами «Матеріалів», була записаною на фронті у січні 1943 р.), автор запевняє дівчину не тільки у помсті, але й у визволенні, на яке, до речі, дівчина майже не чекає:

«Тебе осталось ждать уже немного,
С горячим солнцем возвратится май,
С зарею на знакомую дорогу
Ты выходи, любимого встречай» [16, с. 161].

Запозичення з есенінського «Листа до матері» (не відзначеного у коментарях) містить текст пісні за номером 84. Приклад подібного запозичення ми наводили при розгляді пісень з альбому Надії Коваль, в опублікованих В. Ю. Крупянською та С. І. Мінцем «Матеріалах» наведений дещо інший варіант:

«...Снится мне, как мать моя убого
На закате выйдет за плетень,
И глядит на дальнюю дорогу,
Не мелькнет тли там родная тень...» [16, с. 166].

За номером 82 у збірнику розміщений той варіант перетекстовки пісні «Раскинулось море широко», у якому головним мотивом є мотив від'їзду: «Раскинулись рельсы далеко, / По ним эшелоны спешат, – / Они с Украины увозят / Ребят и несчастных девчат...» [16, с. 162]. Майже не переробленою опублікована тут пісня на слова В. І. Лебедева-Кумача «Из плена» («Что случилось с моею судьбою»), у народній редакції якої відсутні строфи 3, 4, 5 та 8 авторського тексту [16, с. 165].

Виданий у 1953 році цей збірник, а також опублікована того ж року та розглянута вище «Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну» завершують «першу хвилю» публікацій фольклору примусових робітників нацистської Німеччини. Менш численні, але не менш репрезентативні зразки пісенної та поетичної творчості цієї групи населення були опубліковані у СРСР протягом 1960-80 рр. Ми наведемо приклади чотирьох різних за своїм форматом збірників, що містять пісні, вірші та частушки про перебування на примусових роботах. Одразу звернемо увагу на те, що після виходу «Української народної поезії про Велику Вітчизняну війну» в Україні більш не було опубліковано жодного тематичного збірника, що містив би виключно фольклорні твори воєнної доби. Більше того, підготовлений працівниками Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії та зданий до друку ще наприкінці 1945 року збірник «Фольклор Великої Вітчизняної війни», до складу якого увійшли художні твори різноманітних жанрів – пісні й думи, частушки й прислів'я, анекдоти і т. ін., та який містив близько тисячі текстів і понад сто мелодій народних творів обсягом у 30 друкованих аркушів [29, с. 46], так і не був опублікований.

1967 року київська «Наукова думка» видала збірку «Радянська пісня», де у розділі «Пісні Великої Вітчизняної війни» були надруковані у тому числі пісні, складені примусовими робітниками, які під час війни перебували у Німеччині [30]. Як і у випадку збірника «Сестра Україна», до складу цього видання увійшли твори, що були складені за мотивами та за зразками народних українських, а не популярних радянських пісень, та вперше надруковані у збірнику у супроводі нот. Деякі з цих пісень вже були опубліковані раніше в аналогічній версії, деякі являють собою новий варіант уже надрукованих творів, але більшість становлять такі, що з'явилися у «Радянських піснях» уперше.

У творах про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині, що увійшли до складу «Радянської пісні», переважають такі, що відверто й емоційно передають сумні почуття й відчай молодих дівчат від розлуки з батьками, родиною та Україною, від виснажливої праці, поганої їжі, самотності та ізольованості. Втім, кілька пісень виділяються певною бадьорістю, інколи досить нарочитою та не завжди переконливою з точки зору її штучності:

«Ходить місяць понад полем,
А за ним і зорі;
Не журися, Україно, –
Партія в дозорі» [30, с. 215].

Рядки, що одразу упізнаються за своїм походженням, знаходимо у пісні «Бувайте здорові»:

«– Бувайте здорові,
Моя рідна мати,
Бо я виїжджаю
В чужину страждати...» [30, с. 218].

Далі пісня змінює ритміку та надається у вигляді діалогу між матір'ю та донькою:

«... А вже поїзд іде, Колесами креше. Ой хто ж мені, мамо, Голівку розчеше?!	– Будеш, доню, їхати Темними лісами, То змиєш голівку Дрібними сльозами...» [30, с. 219].
---	--

Загалом форми діалогу між матір'ю та донькою чи звертання до матері є найбільш популярними для пісень, складених за зразками народних творів чи з запозиченнями з традиційного фольклору. У цих розмовах-діалогах донька іноді докоряє матері, що та не вберегла її від неволі, та навіть «дала» доньку туди:

«... – Чи я тобі, моя мамо, Хустки поносила, Що ти мене сюди дала, Щоб я голосила?	... Ти думаєш, мамо, Дитинонька лишня, Що ти мене сюди дала, Де я й не привишня?» [30, с. 219].
---	--

Ця пісня («Тече річка з яру») цікава також тим, що її друга частина практично повністю складається із дуже популярних для того часу «шаблонів», якими, серед іншого, було заведено закінчувати листи:

«... Згадай мене, мамо, Хоч раз на деньочок, А я тебе ізгадаю Сім раз на часочок.	Згадай мене, мамо, Раненько в вівторок, А я тебе ізгадаю На день разів сорок...» [30, с. 219].
--	---

Серед творів, що увійшли до складу «Радянської пісні», є кілька сюжетних пісень, наприклад, про втечу з німецького м. Ессен («Ми з-за дроту колючого», раніше була опублікована в «Українській народній поезії про Велику Вітчизняну війну»), пісні, що за своєю формою нагадують частушки («Миска в торбі торохтить, / А ложка сіяє. / Гти завтра на роботу, / А хліба немає...»), а також твори, що постали переспівами на вірші відомих українських поетів, як, наприклад, вірша О. Ющенка:

«Цокочуть вагони, помчались вагони У чорний розпроклятий край, Мелькають у вікнах, летять перегони... Прощай, Україно, прощай!	... Моя ти калина, чи ж голос долине З неволі у сонячний край... Неначе билина, засохну, загину... Прощай, Україно, прощай!» [30, с. 228].
---	---

Що стосується публікації творчості примусових робітників у жанрі частушок, то їх репрезентативну добірку містить багатосторінковий збірник «Частушки у записах радянського часу» [47]. Цього разу «частушки з неволі», на відміну від згаданої вище публікації під редакцією Рилєнкова «Жива вода», надані не окремим розділом, а включені до додатку під назвою «Частушки з німецьких концентраційних таборів періоду Другої вітчизняної війни (1941-1945 рр.)». Виділити зразки саме невірницької усної творчості тут можна як за змістом, так і за аналогією з опублікованими раніше текстами. У цьому зв'язку наведемо приклад частушки за номером 8223:

«Ты, машина, не тутукай,
Не нагоняй сердцу нуду,
Завезешь меня у Германию –
Я назад пешком приду» [47, с. 370].

Практично той самий текст містить добірка пісень білоруських дівчат, опублікована у журналі «Радянська етнографія» ще у 1946 році:

«Ты, машына, не тутукай,
Не наганяй сэрцу нуду.
Завязеш мяне ў Германью,
Я назад пяхком прыду» [2, с. 162].

Один з найбільш поширених і не раз уже згаданий нами новотвір за мотивами пісні «Раскинулось море широко...» був розміщений у збірнику «Песни и сказы Донбасса», виданому у 1960 р. [23, с. 275]. Укладачі збірника опублікували лише цей зразок пісенної творчості примусових робітників, додавши до нього, однак, два приклади непісенного фольклору, а саме – коротенькі усні повідомлення «Врятуйте мою доньку» та «Рурське пекло», записаних як усна народна проза [23, с. 277-278].

Сім оригінальних пісень про німецьку неволю містить збірник казок, пісень, частушок та прислів'їв Ленінградської області, які записав, уклав та прокоментував один з найвідоміших спеціалістів з фольклору воєнних років, сам колишній фронтовик Володимир Соломонович Бахтін [38]. Майже усі опубліковані у цьому збірнику пісні з'явилися друком уперше: чи то як самостійні перетекстовки, чи то як нові версії того чи іншого варіанту переробленої на новий лад пісні. Останнє стосується чергового третього варіанту перетекстовки «Раскинулось море широко...».

Вище вже зазначалися дві групи текстів, тобто два варіанти переробок, написаних на основі згаданого шлягеру. Перший, нагадаємо, поєднує пісні, для яких головним є мотив від'їзду, ешелону та розлуки («Раскинулись рельсы стальные...», «Раскинулись рельсы широко...», «Раскинулись рельсы далеко...» тощо). Другий варіант представлений сюжетною піснею про двох товаришів, що вирішили втекти з полону, та загибель одного з них (як вказувалося вище, вважаємо, що цей варіант повною мірою може бути віднесеним до зразків пісенної творчості у тому числі примусових робітників) [27, с. 49-51]. Саме наявність у цьому варіанті певної «історії», що оповідається від імені героя – «автора пісні», відрізняє його від третьої групи текстів пісень-переробок на зразок «Раскинулось море широко...», таких, що надають загальну несюжетну картину життя у таборі при заводі чи фабриці та роботи на них. Так, у «Ленінградському збірнику» опублікована одна з версій цього третього варіанту, що починається так:

«Раскинулись горы далеко,	Не слышно там песен веселых,
В ущельях бараки стоят,	Лишь видно страданье людей,
В бараках угрюмо-голодны	Которых пригнали работать
Рабочие с Востока сидят	С широких любимых полей...» [38, с. 273].

До речі, одна з перших версій цього варіанту (яка містить найбільшу кількість строф – 19), була надрукована ще у 1949 році у збірці уральського фольклору:

«Раскинулся лагерь широко,
Там тысячи пленных живут.
Их бьют, истязают жестоко,
Они голодают и мрут...» [45, с. 101-102].

Наступні дві пісні «Ленінградського збірника» являють собою ті зразки пісенної творчості примусових робітників, що склалися на основі тюремного/арештантського фольклору. Запозичення перших рядків відомої пісні «Далеко из Колымского края», що легко упізнаються у переробленому варіанті, знаходимо у творі № 292:

«Далеко от балтийского края	Я живу близ Балтийского моря,
Шлю тебе я, мамаша, привет.	Где проходит дорога на юг,
Как живешь ты, моя дорогая,	Я живу при нужде и при горе,
Напиши поскорее ответ.	Строю новый для немцев уют...» [38, с. 274].

Характерний для арештантського фольклору мотив туги із-за можливої смерті на самоті та поховання чужими людьми, актуалізований у схожих, принаймні за формальними ознаками умовах, містить друга пісня «тюремних творів» примусових робітників:

«...Я умру на германской постели,
Похоронят меня как-нибудь.
И никто надо мной не заплачет,
И родные ко мне не придут» [38, с. 275].

Один з найемоційніших зразків пісень із характерною радянсько-патріотичною риторикою, що також склалися примусовими робітниками та мали серед них певне розповсюдження, опублікований у збірнику під номером 294. Останні чотири рядки цього твору, у поетичному відношенні явно слабкіші за перші строфи, дозволяють припустити «дописування» основного тексту іншими авторами:

«Тебя мы празднуем в застенках у врага,
Великий день советского народа.
Привет тебе, любимая страна,
От нас, лишенных счастья и свободы!
...А мы, прижатые железною рукою
Свободы, правды палача,
В наш праздник дорогой должны мы со слезою
Работать на проклятого врага» [38, с. 275-276].

Наступні два новотвори за мотивами та із запозиченнями з популярних довоєнних пісень до «Ленінградського збірника» раніше ніде не були опубліковані. Йдеться про вперш надруковані у цьому збірнику пісні, що були складені примусовими робітниками на зразок довоєнних шлягерів «Синенький скромный платочек» и «Удивительный вопрос – почему я водовоз...».

Пісня «Синенький скромный платочек», що була написана у 1940 році польським композитором Єжи Петербурзьким на вірш поета та драматурга Я. М. Галицького та вперш прозвучала у виконанні Станіслава Ландау на концерті відомого на той час польського оркестру «Блакитний джаз» під керівництвом Генріха Гольда, одразу набула великої популярності серед радянських виконавців та згодом була включена до репертуарів таких відомих виконавців, як Лідія Русланова, Ізабелла Юр'єва, Вадим Козін та Катерина Юровська. Під час війни пісня зазнала цілу низку переробок, серед яких на всю країну найбільшу популярність набули текст невідомого автора «Двадцать второго июня / Ровно в четыре часа / Киев бомбили. Нам объявили, / что началась война» та варіант у виконанні Клавдії Шульженко, який починався словами «Помню, как в памятный вечер, / Падал платочек твой с плеч». Всупереч величезній під час війни популярності цих та інших переробок у роботах, присвячених фольклору воєнних років, що виходили у перші повоєнні десятиріччя, ним не було надано належної уваги, жоден з повних перероблених варіантів «Синього платочка» не увійшов до складу тематичних фольклорних збірників кінця 1940-х – початку 1960-х рр., так само, як і до ґрунтовного видання В. Ю. Крупянської та С. І. Мінца «Материалы по истории песни Великой Отечественной войны». На думку О. Н. Владимирського, саме відомий наліт сентиментальності та ніжна лірична мелодія при підвищеній увазі критиків та дослідників тієї пори до героїчних жанрів зробили «дурну послугу» цій пісні [9, с. 143]. Втім, певні уривки перетекстовок «Платочка», у тому числі такі, що були складені примусовими робітниками нацистської Німеччини, публікувалися у мемуарах та популярних виданнях перших повоєнних років. У своїй статті О. Н. Владимирський наводить приклад книги «Повстання у Собибурівському таборі», що вийшла у 1945 році, в якій автор згадує трьохрічну дівчинку, яка наспівувала відомі усьому табору рядки:

«Синенький скромный платочек
Немец мне дал постирать,
Хвост от селедки, хлеба кусочек
И котелок облизать...» [9, с. 151].

На відміну від цієї зовсім не сентиментальної переробки, у «Ленінградському збірнику» 1982 року уміщений ліричний та сповнений інтимних почуттів текст, у якому майже уперше йдеться не про транспортування до Німеччини, виснажливу працю чи болючу розлуку, а навпаки, про нове знайомство, викликані ним емоції та надію на його продовження:

«С нежной и доброй улыбкой	Помню, когда, улыбаясь,
Ты повстречала меня,	Ты говорила шутя:
В белом берете, в синем жакете,	– «Ост» оторвется, память сотрется,
«Ост» на груди у тебя	Ты позабудешь меня.

Порой дневной	Порой дневной
Мы повстречались с тобой,	Мы распрощались с тобой,
И не забудь мне милой улыбки	Но не забудь мне милой улыбки
Девушки с русой косой.	Девушки с русой косой...» [38, с. 277].

Ще один уперш опублікований у цьому збірнику текст є переробкою гумористичної пісеньки з найпопулярнішого довоєнного кінофільму «Волга-Волга», що була написана І. Дунаєвським на вірш В. Лебедева-Кумача та починалася словами «Удивительный вопрос – почему я водовоз...». Рядки, що містять перші слова довоєнного шлягеру, у переробленому варіанті знаходяться наприкінці пісні, в якій не без гумору зображений обов'язковий для всіх примусових робітників наказ щодо ношення нашивки «Ост»:

«Я по лагерю пошла,
Не пришла я «Оста».
А полицай увидал:
– Ост арбайтер [так у тексті – Г. Г.], за мной шагай! –
К полицаяю я иду,
По-немецки говорю:
Майне либен полицай,
Ост арбайтерен – алль эгаль [«мій дорогий полицай, остарбайтерові усе рівно» – Г. Г.]...
Удивительный вопрос:

Почему мы носим «Ост»?
Да потому что без «Оста»
Не проживешь ты здесь и дня» [38, с. 278].

В останньому прикладі опублікованої у «Ленінградському збірнику» переробленої пісні, що її було написано під час перебування у Німеччині (за змістом пісні – як у полоні, так і, можливо, на примусових роботах), знаходимо запозичення ритміки й слів із пісні «Крутиться, вертиться шар голубой», що свого часу стала широко відомою завдяки її виконанню актором Б. Чирковим у кінотрилогії «Юність Максима».

«Крутиться, вертится пленный наш брат,
Где он ни сунется – всюду солдат,
Там за колючей стеной в лагерях
Крутится, вертится все же он зря.
... Немцам работаешь ты за харчи
С раннего утра до поздней зари.
Я бы хотел и не есть и не пить –
Только скорее отсюда уйти...
Крутится, вертится думка одна:
Скоро ли кончится эта война?
Многим, быть может, конца не дождать,
Многим мамашам сынков не видать» [38, с. 272-273].

Як бачимо з наведених вище уривків, упродовж усієї радянської доби у публікаціях фольклору примусових робітників найбільшої популярності посіла саме пісня, для якої характерною була різноманітність джерел формування. Пісенна творчість примусових робітників у публікаціях радянського часу представлена різними жанрами традиційного фольклору (у тому числі переосмисленими й наново актуалізованими зразками), а також переспівами популярних пісень початку ХХ ст. та відомих творів тогочасних поетів та композиторів. При цьому дуже поширеними виявилися як варіювання й переробка, так і створення цілком нових пісень на стару мелодію. Повною мірою пісенної творчості примусових робітників стосується висновок про практику приписування авторства пісні самому інформантові чи його друзям як наслідок участі найширшого кола творців у розвитку пісенної творчості [16, с. 162].

Одним з головних фольклорних джерел невідьницьких пісень постали традиційні рекрутські, солдатські, а також наймитсько-заробітчанські пісні, у яких знайшли відображення характерні мотиви розлучення з домівкою й рідними, перебування й бідування на чужині, туга за рідним краєм. Особливого значення у творчості примусових робітників посів мотив розлуки, що є наслідком актуалізації також весільних обрядових пісень й утілюється у дуже характерні для цієї групи творів пісні-звернення до матері, пісні-діалоги між матір'ю та дочкою, пісні від імені матері тощо.

Іншу групу пісенних творів примусових робітників у відповідності до джерел їхнього походження становлять пісні із запозиченнями з арештантського фольклору кінця ХІХ – початку ХХ ст. із характерними йому мотивами соціальної відчуженості, гіркої самотності, сподівання на очікування з боку родичів та коханих та повернення до них. До цієї ж групи творів, створених на основі чи з запозиченнями з нетрадиційного фольклору, відносяться також пісні за мотивами міських «жорстоких» романсів та популярних тогочасних народних пісень.

Що стосується «невідьницьких» переспівів пісень літературного походження, в їхній основі знаходимо як популярні шлягери радянської доби, так і широковідомі пісні дореволюційного часу. Серед останніх найбільшої кількості варіантів переспівів і відповідних версій у рамках кожного з них зазнав первісно авторський текст М. Ф. Щербини, який ще наприкінці ХІХ ст. був переробленим у пісню «Раскинулось море широко», а у фольклорі воєнної доби посів місце своєрідної «візитної картки» творчості примусових робітників.

У свою чергу, за хронологією публікації фольклору примусових робітників у виданнях, що виходили у Радянському Союзі, можна розділити на воєнні та повоєнні, із виділенням років з 1945 до початку 1950-х рр. як першого, та 1960-1980-х років як другого періодів повоєнних публікацій.

Найбільш характерною рисою публікацій фольклору примусових робітників у воєнні роки відзначимо перевагу, яку було надано оприлюдненню саме пісень, у першу чергу «пісень

полонянок», тобто тих зразків пісенної творчості примусових робітників, в яких головним героєм постає молода дівчина чи жінка, вивезена на роботи до Німеччини. Ці пісні протягом 1943-1945 рр. друкувалися у різноманітних виданнях, початок яким поклали газетні матеріали воєнних кореспондентів та фронтників. До закінчення війни саме цей засіб масової інформації був найбільш поширеним серед видань, що містили фольклор примусових робітників. По закінченні воєнних дій «пісні полонянок» увійшли до складу більш великої групи власне «невільницьких пісень», дійовими особами яких постали не тільки жінки та дівчата, але й чоловіки, від імені яких були написані не менш емоційні та сповнені глибоких почуттів тексти.

Для першого періоду повоєнних публікацій визначальним є набагато більша, ніж до й після нього, кількість надрукованих фольклорних матеріалів, які виходили вже не на сторінках газет, а у складі тематичних збірок, що містили фольклор воєнної доби, загальних збірок фольклору радянського часу, а також збірників різноманітних матеріалів (спогадів, листів, пісень, приказок) про перебування цивільного населення окупованих територій у Німеччині. Крім цього, у рамках першого повоєнного етапу фольклорна творчість примусових робітників була представлена як піснями, так і частушками, плачами, голосіннями тощо. У свою чергу, у публікаціях 1960-1980-х рр. були відсутні плачі й голосіння, а у публікаціях воєнної доби – складені примусовими робітниками частушки.

Що стосується видань фольклорної творчості примусових робітників у рамках визначеного нами другого етапу публікації повоєнних зразків їх поетичної та пісенної творчості, то для них є характерним повернення до видання переважно пісень, та їх групування за джерелами формування, а саме – за традиційним фольклорним чи літературним походженням, як, наприклад, у збірках «Радянська пісня» та «Сказки, песни, частушки, присловья Ленинградской области». Крім того, в останньому збірнику уперше за всю історію повоєнних публікацій «невільницьких пісень» були розміщені у певному сенсі нетрадиційні для цієї групи сатиричний та інтимно-ліричний тексти.

На наш погляд, у термінах та з точки зору офіційної радянської політики пам'яті про війну наявності цих періодів можна дати таке пояснення. Впродовж воєнних років відібрані для публікації зразки поетичної та пісенної творчості примусових робітників мали відповідати, у першу чергу, агітаційній роботі з викриття загальних нацистських злочинів як на окупованій території, так і у межах усієї Європи, тому перевагу було надано публікації саме «пісень полонянок», у яких домінуючим виступав мотив насильницької розлуки та тужіння на чужині. У рамках першого повоєнного етапу, а саме у 1945-1953 рр., у цій політиці на порядок денний постала у певному сенсі ширша задача – презентація таких зразків фольклорної творчості примусових робітників, які мали слугувати створенню окремого від інших постраждалих людей образу жертв, по відношенню до яких, у відповідності із рішеннями міжнародного Нюрнберзького трибуналу, нацистами було скоєно *окремий* вид злочину з насильницького вивозу та експлуатації праці. Цим, на наш погляд, пояснюється найширший у цей період спектр презентацій зразків фольклорної творчості примусових робітників як за жанрами, так і за тематикою, до якого увійшли твори про відчай і біль розлуки, про поневіряння й самотність, але у той самий час про надію й упевненість у порятунку, про спротив та протест проти поневолення й насильства. Ця тенденція продовжувалася до зазначених вище змін у міжнародній політиці стосовно визнання примусових робітників окремою категорією жертв нацистських злочинів, та остаточного офіційного повернення осіб, вивезених на примусові роботи у нацистську Німеччину, назад у СРСР. Після цього, на нашу думку, цю групу поступово було витіснено на узбіччя офіційного радянського дискурсу про війну, а її образ позбавлений семантики особливої жертви. Відтепер примусові робітники посіли периферійне місце у загальному, офіційно визнаному радянською ідеологією та пропагандою пантеоні жертв нацистських злочинів, а визначальною ознакою їх «сукупного» образу, із збереженням визначених у перші повоєнні роки його характерних рис, залишилося перебування впродовж війни на території ворожої країни.

Література

1. Акименко Ф. Пісні гніву та протесту // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 40-46.

2. Бараг Л. Г. Песни белорусских девушек, угнанных в немецкую неволю // Советская этнография. – 1946. – № 2. – С. 161-172.
3. Бахтин В. Народ и война // Нева. – 1995. – № 5. – С. 186-193.
4. Березовський І. П. Збирання та вивчення фольклору Великої Вітчизняної війни // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 3. – С. 3-8.
5. Бирюков Ю. «Раскинулось море широко...» // Родина. – 1995. – № 3-4. – С. 168-170.
6. Боженко А. Здравствуйте, дорогие! // Комсомольская правда. – 1944. – № 269. – 14 ноября.
7. Бріцина О. Ю. Особливості розвитку народної пісенності Великої Вітчизняної війни // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 3. – С. 20-28.
8. Владимирский А. Н. Песни боли и мести (обзор народных песен, созданных в фашистской неволе) // Проблемы изучения русского устного народного творчества. – Вып. 1. – Москва, 1975. – С. 72-84.
9. Владимирский А. Н. «Синий платочек» на войне // Проблемы изучения русского устного народного творчества. – 1976. – Вып. 2. – С. 141-155.
10. Долматовский Е. Песни горя // Комсомольская правда. – 1943. – № 254. – 27 октября.
11. Долматовский Е. Родина пришла за ними! // Комсомольская правда. – 1945. – № 33. – 9 февраля.
12. Исаковский М. В. Прощальная // Исаковский М. В. Стихотворения. – М.; Л., 1965.
13. Кандыба Ф. Шестнадцать писем // Крестьянка. – 1944 (январь). – С. 17-19.
14. Кінько А. Про жанри українського фольклору Великої Вітчизняної війни // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 3. – С. 15-20.
15. Коваль М. В. 3 історії народної поезії років Великої вітчизняної війни // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 2. – С. 66-68.
16. Крупянская В. Ю., Минц С. И. Материалы по истории песни Великой Отечественной войны / Труды института этнографии им. Миклухо-Маклая. Новая серия. – Т. 19. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – 212 с.
17. Кулешов А. Письмо из плена // Беларусь в огне / Под. ред. П. Глебка. – М.: «Молодая гвардия», 1943. – С. 67-71.
18. Мишанич С. В. Пісенна культура радянського села. – К.: Наукова думка, 1977. – 208 с.
19. Нікольченко Т. Невольничя пісенність українського полісся періоду Великої Вітчизняної війни // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 3. – С. 34-40.
20. Партизанская // Рыленков Н. Живая вода (устно-поэтическое творчество Смоленщины эпохи Великой Отечественной войны). – Смоленск, 1946. – С. 60-61.
21. Песни невольниц. Песни, сложенные девушками, угнанными в Германию // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1944. – № 5.
22. Песни и думы Советской Украины / Пер. с укр. Г. Литвака, предисл. М. Рыльского. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1951. – 336 с.
23. Песни и сказы Донбасса / Сборник А. В. Ионова. – Сталино: Книжное издательство Сталино-Донбасс, 1960. – 337 с.
24. Песни и сказы: Фольклор казаков-некрасовцев о Великой Отечественной войне / Зап., вступ. Ст. и сведения о сказителях Ф. В. Тумилевича. – Ростов: Ростовское областное книгоиздательство, 1947. – 56 с.
25. Песня девушки-невольницы // Дружба народов. – 1947. – Т. XV. – С. 125-126.
26. Письма с немецкой каторги // Комсомольская правда. – 1943. – № 81. – 7 апреля.
27. Пісні з фашистської неволі // Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу. Збірник листів та спогадів. – Житомир: Обласне видавництво «Радянська Житомирщина», 1948. – С. 41-59.
28. Пісня невольниць; Коло столу я сідаю; А все гори та долини // Дніпро. – 1944. – № 1 (липень). – С. 100-101.
29. Попов П. М. Дослідження фольклору в Академії наук УРСР за останнє п'ятиріччя (1941-1946 рр.) // Вісник Академії наук УРСР. – № 2 (130). – К., 1947. – С. 41-51.
30. Радянська пісня. – К.: Наукова думка, 1967. – 486 с.
31. Рассказ танкиста // Песни и сказки Пензенской области / Сост. А. П. Анисимова, под ред. Э. В. Померанцевой. – Пенза, 1953. – С. 1-200.
32. Русская девушка в Кельне // Красная звезда. – 1942. – № 175. – 28 июня.

33. Русский фольклор Великой Отечественной войны / Отв. ред. В. Е. Гусев. – М.; Л.: Наука, 1964. – 480 с.
34. Рыленков Н. Живая вода (устно-поэтическое творчество Смоленщины эпохи Великой Отечественной войны) / Под. Ред. П. М. Соболева. – ОГИЗ: Смоленское Областное Государственное Издательство, 1946. – 112 с.
35. Селезнев К. Советские люди на немецкой каторге // Правда. – 1942. – № 232. – 20 августа.
36. Сестра Украина. (Песни неволи и борьбы) / Сост. и пер. А. Глоба. – М.: Советский писатель, 1947. – 100 с.
37. Симонов К. Поезда рабов // Красная звезда. – 1943. – № 37. – 14 февраля.
38. Сказки, песни, частушки, присловья Ленинградской области: Сборник / Запись, сост., обработка и прим. В. С. Бахтина. – Л.: Лениздат, 1982. – 528 с.
39. Советский фольклор Чкаловской области / Сост. А. В. Бардин, под ред. Н. И. Рождественской. – ОГИЗ, Чкаловское издательство, 1947. – 168 с.
40. Сухоруков И. О русской девушке в Кельне // Комсомольская правда. – 1942. – № 208. – 4 сентября.
41. Тараданкин К. В запорожской степи // Известия. – 1943. – № 236. – 6 октября.
42. Твардовский А. Из песен о немецкой неволе // Известия. – 1945. – № 299. – 22 декабря.
43. Украина непокоренная. Народные песни и думы / Пер. с укр. И. Белинович. – М.: Гос. издательство художественной литературы, 1944. – 64 с.
44. Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну / Ред. М. Т. Рильський. – К.: АН УРСР, 1953. – 336 с.
45. Уральский фольклор / Под. ред. М. Г. Китайника. – Свердловск: Свердловское областное государственное издательство, 1949. – 236 с.
46. Фольклор Вітчизняної війни / Ред. акад. Ф. Колесса. – Львів: Будинок народної творчості, 1945. – 64 с.
47. Частушки из германских концентрационных лагерей периода Великой Отечественной войны (1941 – 1945) // Частушки в записях советского времени / Сост. З. И. Власова, А. А. Горелов. – М.; Л.: Наука, 1963. – С. 368-370.
48. Шестнадцать бойцов // Песни и сказки Поимского района / Сост. А. П. Анисимова, под ред. и с предисл. В. М. Сидельникова. – Пенза, 1948. – С. 181-182.

Г. Г. Гринченко

«Раскинулись рельсы далеко...»: фольклор принудительных рабочих нацистской Германии в публикациях советского времени

В данной статье проанализированы характерные образцы фольклорного творчества принудительных рабочих нацистской Германии, которые были опубликованы в СССР с середины 1940-х до середины 1980-х гг. Особое внимание уделено обоснованию хронологических этапов этих изданий и изучению их особенностей. В статье также охарактеризованы источники происхождения «невольничьих песен» как наиболее популярного жанра фольклорного творчества принудительных рабочих.

Ключевые слова: фольклорное творчество принудительных рабочих нацистской Германии, «невольничьи песни».

G. G. Grinchenko

«Raskinulis' rel'sy daljoko...»: folklore of forced labourers of Nazi Germany in publications of Soviet time

This paper is devoted to the patterns of folklore of forced labourers of Nazi Germany have been published in USSR from mid 1940th till mid 1980th. Here the chronological periods and distinctive features of these publications are analyzed; sources of origin of «slave songs» as most popular genre are characterized.

Key words: folklore of forced labourers of Nazi Germany, «slave songs».